

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ט, תשי"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ביטויים מעולם הקבלה בלשוננו

„קטנות מוח“, „קטנות מוחין“, „קטנות דמוחין“
 צרות האופק וקוצר ההבנה, הקטנוניות ודקדוקי העניות
 — מהמידות הפחותות הן באדם. ביטוי ציורי, השאול לכאורה
 מן המדע של מבנה הגוף, מביע את כל התכונות האלה כאחד:
 קטנות המוח — יש בו מכל המשמעויות האמורות גם יחד. אלא
 שאין ההשאלה מלשון האנטומיה במישרין, ויעידו על כך
 הצורות הארמיות של אותו ביטוי עצמו: קטנות מוחין וקטנות

דמוחין. מה הם אפוא הצינורות שבהם עבר הצינורף הזה, ואילו שינויים חלו בו בגלגוליו?

יש במובנן של המלים קטנות ומוח, המרכיבות את הביטוי שלנו, כדי להסביר את משמעותו המקורית, ואף את משמעותו המושאלת, של הצינורף. שכן קטנות מציינת את תכונת הקטן¹ ("ודוד הוא הקטן, הוא בקטנותו מתחילתו ועד סופו", מגילה יא ע"א; "מי גרם לצדיקים שיתבזבו שולחנן לעתיד לבוא? — קטנות שהיה בהן שלא האמינו בקב"ה", סוטה מח ע"ב), ומוח משמש בלשון במובן מושאל למקום המחשבה והשכל ולשכל עצמו ("ניכר אותו האיש שאין לו מוח בקדקדו", מנחות פ ע"ב). מכאן ניתן להבין את משמעותה של קטנות המוח: התבונה של אדם בעל שכל קטן, כלומר: תפיסה מוגבלת, קוצר הבנה, צרות אופק וכן גוונים של תכונות המסתעפים מאלו.

אבל מניין הצורה הארמית דווקא ובלשון רבים — מוחין? צורת רבים זו אינה במקורות הקדומים, אלא בספרות הקבלה המאוחרת בלבד, והיא מציינת את "ספירת המוח", כלומר את הספירות העליונות שבין עשר הספירות (חכמה, בינה, דעת). ניצולו של המוח כסמל לספירת החכמה מסתמך על משמעות המלה באנטומיה והוא מצוי כבר ב"תיקוני זוהר": "לבתר נחית למוחא דאיהו חכמה"² (תיקוני זוהר חדש דף קלג ע"ד). ולא

1. בין יתר המשמעויות, כגון: גיל הקטן (ע"ע קטנות בבן-יהודה

עמ' 5886).

2. לאחר מכן ירד למוח שהוא חכמה (ספירת החכמה).

הסתפקו המקובלים בתיאום משמעות זה בלבד, אלא למדו אף מפרטים אחרים, שהיו ידועים להם על המוח: „וכבר נתבאר כי מחכמה [היא הספירה השנייה, או -- לפי מניין אחר -- הספירה הראשונה] נשפעים ל"ב נתיבות³ וכן מן המוח נמשכים ל"ב עורקים לפי דעת חכמי הנייתוח" (כך דברי הרמ"ק ב"פרדס רימונים", שער כג, שער ערכי הכינויים פרק יג). בסיכומו של הרמ"ק על כל הדעות שנאמרו אצל המקובלים שלפניו בכינוי המוח נמצא, שבדרך כלל מכון כינוי זה לספירת החכמה; החכמה מתחלקת לשלושה חלקים, „שהם חכמה, בינה ודעת, שהם ג' כחות במוח". ובצורת הריבוי הארמית הרי הם מוחין.

אעפ"י שלשימוש המיסטי של מוח ומוחין היסטוריה ארוכה בקבלה, לא נמצא מוחין בצירוף קבוע עם קטנות עד הופעת כתבי חוגו של האר"י בצפת. בתורת האר"י מדובר על התפתחות „זעיר אנפין"⁴ — אחת התבניות שבהן מיתקן עולם האלוהות אחר אסון ה"שבירה" — בציורים מושאלים מתהליך התפתחותו של האדם. חמישה שלבים הם בתהליך זה: עיבור, לידה, יניקה, קטנות וגדלות, ובשלושה מהם (עיבור, קטנות וגדלות) יש מוחין המיוחדים להם והמציינים את שלבי גידולו והשתלמותו של „זעיר אנפין"⁵. אפשר לקרוא הרבה בספרות זו לא על מוחין דקטנות בלבד, אלא אף על מוחין דעיבור ועל מוחין דגדלות: בספרו הגדול של ר' חיים ויטאל „עץ חיים" יש

3. רמז לל"ב נתיבות חכמה שבריש ספר היצירה.

4. ע"י על כך במאמרי בסדרה זו ב"לשונונו לעם" פ, עמ' 204 וכו'.

„שער מוחין דקטנות“, ובספר אנו קוראים, למשל: „ענין מוחין דקטנות דע כי האדם נוצר בצלם אלקים... ולכן מוחין דגדלות הם הויות ומוחין דקטנות שהם עיבור ויניקה הם אלהים“ (עץ חיים, שער הששי).

מוחין דקטנות — כך היא אפוא צורתו המקורית של הצירוף הקבלי הזה — משמעויותיהן של המלים המרכיבות אותו הן: איבר מאיברי הגוף (מוח) של גיל הקטן (קטנות), ואילו כוונת הצירוף עצמו בטקסטים מחוגו של האר"י היא: ספירות עליונות (מוחין) חלשות, בבחינת המוח הרופס של התינוק. שונה מזה, הן בצורה והן בתוכן, הצירוף השגור בלשון הספרות המודרנית ובלשון הדיבור החזי, אשר לצורה — נתהפך כאן סדרם של היסודות המרכיבים: לא עוד מוחין דקטנות, כפי שמצוי עדיין בספרות החסידית, אלא קטנות דמוחין — בהיפוך התפקידים של הסומך והנסמך שבביטוי. מכאן נפתח המעבר לצורת הסמיכות המקוצרת קטנות מוחין, שהיא אמנם עדיין צורה ארמית, וממנה לקטנות המוח, שהיא כבר צורה עברית מובהקת. ואילו בתוכנו של הצירוף הועתק מובנו מתחום הגוף (שהובן בדרך הסוד) לתחום הרוח (המתפרש בדרך הפשט): מוחין דקטנות עדיין משמעותו מצב בתהליכים שבאלוהות (מוח רופס של הקטן — התינוק), אבל קטנות דמוחין משמעותו מידה

5. יש להבין כל זאת, כמובן, במשמעות סימבולית-מיסטית, אף אם בדרך שונה משיש להבין את סמל ה„מוחין“ בקבלה שקדמה לאר"י. ועי' על כך י' תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, הוצ' שוקן תשי"ב, עמ' קמו.

ממדותיו של האדם (כגון: כושר אינטלקטואלי [— מוחין —] מוגבל [— קטנות]).

האם מבחינה הלשון החיה בין משמעויות שונות בבי-טויים קטנות מוח וקטנות מוחין (או קטנות דמוחין) לפי השימוש בצורתו העברית או בצורתו הארמית של הצירוף? — עיון בדוגמאות מלשון הספרות ומלשון הדיבור-ההרצאה מעלה הבחנה דקה בין מובנה של הצורה העברית לבין מובנה של הצורה הארמית (נוסף על הבדלי הסגנון שביניהן). הנוסח העברי מביע בדרך כלל את הבחינה השכלית של התכונה המקופלת בצירוף, כגון בפסוקו של מנדלי: „הכל כמו בישיבת הבטלנים שבלשכת התנור בבתי מדרשות, וזה מעיד על קטנות ה מ ו ח וריקות הלב“ (בימים ההם, פתיחתא ג), שהכוונה בו היא למיעוט כושרם האינטלקטואלי של יושבי קרנות. וכן בלשונו של י' שנהר, בתרגומו העברי של „אנה קארנינה“, מציינת קטנות חמוח את הגבלת התפיסה של הגיבור: „אך סרגיי איוואנוביץ', שלא השתתף בשיחה מתוך אותו מאמץ וקטנות החוץ כפרופיסור, ובראשו נשאר רוח גדול גם כדי להשיב לפרופיסור וגם כדי להבין את נקודת ההשקפה הפשוטה שעל-פיה נשאלה השאלה, חייך ואמר...“ (טולסטוי, אנה קארנינה, בתרגום י' שנהר, כרך א, עמ' 28). — שונה במקצת שימוש של הנוסח הארמי, המביע את הבחינה החברתית והמוסרית שבתכונה: כך נשמע את המובן של קטניות ודקדוקי עניות בדברי הרצאתו של השופט ד"ר זילברג: „קיתונות של לעג הורקו על אותה, קטנות דמוחין, פדנטיות, וצרות האופק...“ (מ' זילברג, חוק ומוסר במשפט העברי, הרצאה לזכר י"ל מאגנס, עמ' 22) ובדברי הרצאתה

של ל' גולדברג: "...פרט זה מוכיח, כי לא הייתה בו [בבאלזאק] קטנות מוחין, והכרתו האמנותית הייתה מעל לכל דבר אישי" (מהרצאותיה של ל' גולדברג על "אבא גוריו" לבאלזאק, הוצ' מפעל השכפול).

כסומך: חמוס מוח, נבוב מוח; ואילו מהצורה הארמית ברת: מהצורה העברית קטנות מוח נגזר שם התואר קטן מוח, קטני מוח, על משקל שמות התואר האחרים שביסודם מוח כסומך: חמוס מוח, נבוב מוח; ואילו מהצורה הארמית תוליד היסוד מוחין צירופים חדשים. מ"ז פאיירברג כותב, למשל, בסיפורו "הקמיע": "אנשי אמונה אבדו, המוחין הולכים וקטנים" (כל כתבי פאיירברג, עמ' 63)—ברמזו על הניב המקורי, שהרי הוא משתמש בבסיס קטן ליד מוחין ושומר גם על משמעותו המקורית של הביטוי. מה שאין כן בדברי הרצאתו של א' מירסקי, האומר: "בדורות האחרונים קושרים קשרים כאלה בחריפות מוחין ובדרך של פלפול" (הרצאות על ספרות ישראל בימי הביניים, "הפיוט והשירה", הוצ' האוניברסיטה, עמ' 73) — כשאין הוא רומז על משמעותו המקורית של הביטוי, אלא על צורתו בלבד.

יבזה הגיעה התפתחותו של הצירוף המקורי לשלב האחרון (עד עתה): מהמשמעות הראשונית שבאנטומיה, דרך התוכן המיסטי שבקבלה, עד למובנים המחודשים שבספרות החדשה ושבדיבור החי — ועד לתפקיד של צורה, שיש למתכונת הצירוף המקורי בלשוננו.